

Лариса Моїсєєнко

Менонітська община-церква на півдні України через призму російського законодавства

Larisa Moiseenko

Mennonite community – the church in southern Ukraine through the prism of Russian legislation

In the article the peculiarities of life and principles of Mennonite colonies. Influence of Russian legislation and political developments in the conditions of existence Mennonite community - church, change their denominational status. It is shown that the principles of self-government for a long time allowed Mennonites preserve their national and religious identity.

Keywords: Mennonite, Russian legislation, denominational status

Розглянуто особливості життя, діяльності та принципи управління менонітськими колоніями. З'ясований вплив російського законодавства та політичних подій на умови існування менонітської общини - церкви, зміну їх конфесійного статусу. Показано, що принципи самоврядування тривалий час дозволяли менонітам зберегти свою національну та релігійну ідентичність.

Ключові слова: меноніти, російське законодавство, конфесійний статус

Останнім часом ми дедалі частіше звертаємося до аналізу минулого. Здійснюючи ретроспективний аналіз, намагаємося дослідити ті сторони, що вимагають незаангажованого дослідження, або переосмислення. Ці розвідки здійснюються з метою врахування негативного досвіду, недопущення повторення помилок та використання досвіду позитивного.

Історія України складна та своєрідна, як історія всіх країн з традиційно яскравою етноконфесійною палітрою. Формування поліконфесійної та поліетнічної структури населення України відбувалося в декілька етапів під впливом різних факторів. Але, як зазначали дослідники південної та степової України В. Пірко, П. Лаврів та інші, незважаючи на всебічну підтримку царським урядом вихідців іноземних держав, які селилися в межах Росії, домінуючу роль у цьому процесі продовжувало відігравати місцеве (українське) населення.

У пропонованій статті мова піде про менонітів, що з'явилися в Російській імперії як іноземні колоністи, запрошені Катериною II для освоєння південних земель, отриманих після приєднання Криму. Меноніти – самобутня етно-національна група (голландці, фризи, німці) і водночас соціокультурна та релігійна громада духовних послідовників протестантського лідера анабаптистів Менно Сименса.

Метою розвідки є спроба показати вплив об'єктивних та суб'єктивних факторів на особливості життя, діяльності та принципи управління менонітськими колоніями на півдні України.

Історія менонітів досліджується в Україні доволі активно, як такої конфесії, що мала специфічну форму самоврядування (конгрегація), особливе ставлення до землеробської праці (такої, що доручена їм Богом), зробила внесок в розвиток економіки губернії, мала високий рівень освіченості тощо. Відстоювання ж принципів самоврядування та певна ізоляція тривалий час дозволяли менонітам зберігати свою національну та релігійну ідентичність.

Серед дослідників, що присвятили свою увагу вивченню історії менонітів, які проживали на півдні України, особливо слід виділити М. В. Романюк, Н. В. Осташеву-Венгер, О. І. Безносова, О. В. Безносову, М. В. Курилова, М. Е. Козиреву^{1, 2, 3}.

Меноніти прийняли рішення про переселення в Росію з декількох причин. По-перше, їм були запропоновані досить вигідні економічні умови. Але більш важливою була для віруючих обіцянка російського уряду про нерозповсюдження на них військової повинності та автономія общин у церковних справах⁴. Натомість меноніти мали погодитися на виконання законів Російської імперії та відмовитися від місіонерської діяльності.

У 1789 р. прибули перші 228 менонітських сімей, що неподалік від посаду Олександрівськ заснували перших вісім колоній.

За словами С. Бондаря, становище переселенців було складним: «Положение этих поселенцев на первых порах было незавидное. Большинство принадлежали к беднейшим классам. Прибыв в Хортицкое урочище в 1789 г., они не нашли здесь ничего, кроме нескольких разрушенных хат. Собственных средств они не имели; даже привезенные ими с родины домашние вещи перепортились в пути. При таких условиях они не могли и думать о постройке домов и в первые четыре года ютились в землянках»⁵.

Економічні труднощі ніколи не лякали менонітів. За першою хвилиною слідували ще кілька хвиль переселенців. Згодом були сформовані Хортицький, Маріупольський (Катеринославської губернії), Молочанський (Таврійська губернія) округи.

У 1823 р. на півдні України вже було засновано 159 поселень – колоній, об'єднаних в колоністські округи. Уже на початку XIX ст. тільки в Катеринославській губернії колоністи проживали в понад 50 колоніях, які знаходились у Катеринославському, Олександрівському, Маріупольському та Новомосковському повітах⁶. У кінці XIX ст. вони з'явилися і в Бахмутському повіті.

Частина менонітів оселилися в Волинській та Київській губерніях, Самарській губернії. Загалом у Російську імперію за період 1789–1870 рр. переселилися близько 10 тисяч менонітів. Уже на початку XX ст. вони становили відносно заможну, релігійну християнсько-паціфістську громаду.

За весь період перебування менонітів в імперії їм довелося зіштовхнутися із доволі складними випробуваннями, що були пов'язані із плинним російським законодавством, формуванням капіталістичних відносин, історичними подіями та протиріччями в самих общинах, що на початку XX ст. досягли стадії соціальної (церковної) зрілості.

Система управління менонітською церквою відповідала принципам конгрегаційного устрою релігійного життя, яким слідували меноніти як представники одного з напрямків Радикальної Реформації – поміркованого анабаптизму. Суть цього принципу полягала в тому, що кожна община-церква (конгрегація) об'єднувала кілька мілких помісних общин із загальним релігійним центром та мала право повного внутрішнього самоврядування⁷.

З самого початку менонітські колонії, як і колоністи інших національних та релігійних меншин, опинилися під дією подвійної адміністративної системи. 6 квітня 1800 р. для управління іноземними колоніями Новоросійського краю (територія Катеринославської, Таврійської та Херсонської губерній) була заснована Контора опікунства новоросійських іноземних поселенців. До її обов'язків входило: вибір та купівля земель для поселення іноземців; забезпечення проїзду колоністів до місця їх майбутнього проживання; наділення їх землею; видача позичок на влаштування; вирішення спірних питань; вона повинна була слідувати за порядком у колоніях, сумлінним веденням колоністами

своїх господарств та вчасним надходженням до казни боргів та податей. 22 травня 1818 р. Контора була реорганізована в Опікунський комітет іноземних колоністів південних регіонів Росії. Місцем знаходження Комітету спочатку був Херсон, потім Катеринослав, а його філіали знаходилися в Катеринославі, Херсоні та Бессарабії. У 1821 р. Комітет був перенесений в Одесу, де і залишався до своєї ліквідації у 1871 р.

На місцях іноземні колонії управлялися «наглядачами», що входили до штату Контори опікунства (з 1818 р. – Опікунського комітету), окружними та сільськими «приказами».

Та згідно з Маніфестом від 1763 р., іноземні переселенці в Росії мали право на широку автономію та самоуправління у справах, що стосувалися внутрішнього життя колоній.

Община віруючих для менонітів завжди була основною формою та найбільш впливовою дисциплінарною інстанцією.

Меноніти вважали себе общиною обраних, тому кожен віруючий мав відповідати перед Богом не тільки за свою моральність, але й за моральність своїх братів по вірі. Тому велике значення меноніти приділяли церковній дисципліні та використовували такі методи церковних покарань (відлучення), як вигнання з общини та економічний бойкот, тим самим позбавляли винного певних прав. Але і в цьому питанні не було однаковості.

Справа в тому, що серед менонітів ще в XVI ст. сформувалося дві течії, що відрізнялися в питанні церковної дисципліни. Фламандські громади були прихильниками суворої церковної дисципліни та принципів ізоляціонізму, а фризські общини допускали спілкування з близькими за віровченням християнами. Ці відмінності між течіями збереглися і в Російській імперії, тому громади намагалися селитися окремо одна від одної. Так в Хортиці окремо існували общини-церкви фламандська (Хортиця – Розенталь – Ейнлаге – Шенхорст – Нойндорф – Нейнбург – Остервік) та фризська (Кронсвейде-Шенвізе – Кронсгартен – Сїнлаге). В Маріупольських колоніях (Бергталь-Хейбоден – Шенфельд – Шенталь) створилася самостійна община Бергталь фламандського напрямку⁸.

Всі питання, що стосувалися общини, обговорювалися на Братській раді – зборах всіх членів громади.

Загальні збори колоністів кожного поселення (сход) обирало зі свого складу сільський «приказ» (Amt) у складі старшини (Schulz), двох-трьох

засідателів (Beisitzer), що затверджувалися Конторою, та найманого писаря. Старшину і засідателів обирали на два роки. Приказ стежив за порядком у колоніях, станом справ у господарствах колоністів, складав звітні відомості та надсилав їх у Контору, слідкував за належним витрачанням казенних позичок, своєчасним надходженням податків, розбирав дрібні конфліктні питання. Функції церковних старшин полягали в проголошенні проповіді, здійсненні обряду хрещення, хлібопреломлення, затвердженні проповідників та дияконів, головуванні на загальних зборах, турботі про церковну дисципліну, нагляді за діями проповідників та дияконів. Колоністські землі були поділені Конторою на округи. Кожен сільський приказ посилав або старшину, або когось із засідателів на окружний сход (Kreis-Versammlung). Тут обирався окружний приказ, що складався з окружного голови та трьох чи більше засідателів та затверджувався Конторою. Для технічної роботи залучався необхідний штат писарів⁹. Але будь-які рішення, що ухвалювалися об'єднаннями (конференціями) менонітських церков, мали рекомендаційний характер та повинні були затверджуватися на загальному зібранні кожної окремої общини.

Протиріччя між світським та церковним самоврядуванням, що склалися відповідно до принципів устрою в іноземних колоніях у Російській імперії, свобода в трактуванні церковної дисципліни створювала в осередку менонітів багато протиріч.

Внутрішні проблеми меноніти вирішували різними шляхами: самостійно або за допомогою органів опікування іноземними поселенцями.

Ці внутрішні проблеми могли виникати через те, що кожен меноніт мав право самостійно вирішувати, до якої общини йому належати. Тому в одному поселенні можна було зустріти членів різних менонітських общин, що викликало безліч суперечок, про що неодноразово повідомляли російські спостерігачі. Іноді для вирішення внутрішніх питань обирали посередників з інших общин. А у тому випадку, коли неможливо було вирішити проблеми на місцевому рівні, зверталися за допомогою до міністра внутрішніх справ (оскільки меноніти в церковному відношенні не належали до Міністерства державного майна). Міністр же внутрішніх справ вимушений був покладатися на думку Генеральної консисторії Євангеліческо-Лютеранської церкви Росії як представниці вищої духовної інстанції для протестантів імперії.

Такі обставини викликали незадоволення в осередку менонітів. Тому більшість менонітів позитивно сприйняла звістку про надання менонітському Церковному Конвенту в 1851 р. права вирішувати проблеми релігійного та дисциплінарного характеру. Отже, стало зрозумілим, що подальше існування менонітів як конгломерату незалежних общин без центрального керівництва вже неможливе.

Інша частина менонітів розцінила розширення повноважень Церковного Конвенту як порушення автономних прав общин. Так, саме Молочанський Церковний конвент прийняв рішення про позбавлення менонітських прав представників братського руху, що зароджувався на Молочній, хоча це право мала зробити тільки Братська рада общини. До речі, саме ця обставина стала поштовхом до організації представниками братського руху самостійної общини.

У 1872 р. було створено «Крещенное по вере объединенное менонитское братство», яке вирішувало цілий комплекс проблем, в тому числі і релігійних, братських менонітів.

Таким чином, меноніти невпинно рухалися в напрямку перетворення з «общини церковної до общини громадянської»¹⁰. І цей шлях супроводжувався зростанням соціальних протиріч. Справа в тому, що до органів колоністського самоврядування обиралися виключно «повні володільці» земельних наділів. Це суттєво обмежувало права менонітів всередині церкви, які традиційно мали рівні права в общині. В умовах високого темпу приросту населення і, відповідно, зростання кількості безземельних менонітів, накопичення капіталу в руках безземельних селян (промисловців, орендаторів) та постійної боротьби за вплив між світськими та церковними старшинами ці порушення рівності прав сприймалися особливо гостро та несправедливо. Це викликало пошуки нових релігійних форм та моральних орієнтирів, які б відповідали вимогам часу¹¹.

1871 р. колоністські округи були ліквідовані. Замість них з'явилися волості. Окружні прикази змінили волосні правління (у тому ж складі). Меноніти здобули статус поселенців, були зрівняні в церковних та соціальних правах всередині общини та перейшли під відомство місцевої та губернської влад. Церковний Конвент переживав кризу. Лише згодом були вироблені більш чіткі та прийнятні для всіх форми взаємодії між різними менонітськими общинами та вироблення загальної позиції у ставленні до держави¹².

Новий курс уряду призвів до позбавлення менонітів (та інших іноземних поселенців) колоністського статусу й значно скоротив їх релігійні права та свободи. Передусім, скорочення прав стосувалося організаційних та контрольних функцій церковного самоврядування. Не всі зміни були схвально прийняті менонітською спільнотою, але ж і не викликали серйозного опору¹³. Не всі ж були готові і змиритися зі змінами. Найбільше обурення викликала спроба уряду ввести серед менонітів військову повинність. Тривала важка праця з цього питання і влада мала піти на поступки. Хоч за період 1874–1880 рр. з Росії виїхала третина менонітів (18 тис. осіб).

А втім, дослідники визначають, що наприкінці 80-х років XIX ст. меноніти досягли максимальної суспільної та економічної інтегрованості колоній, які визначаються терміном «менонітська спільнота». Завдяки тісному територіальному розташуванню, конфесійній замкненості, економічним зв'язкам, етнокультурній своєрідності всього способу життя та ведення господарства, меноніти в Україні усвідомлювали себе як єдиний соціальний організм¹⁴.

Важкі випробування випали на долю менонітів на початку XX ст., що було пов'язане з назріванням Першої світової війни.

Особливе занепокоєння уряду викликала активізація місіонерської роботи менонітів, особливо розповсюдження пацифістських настроїв у війську напередодні Першої світової війни. Робота уряду цього періоду в церковному питанні була спрямована на встановлення повного контролю держави над внутрішніми справами релігійних громад. Меноніти не були виключенням.

У 1910 р. були введені нові правила реєстрації та функціонування церковних громад, що по суті було встановлення прямого контролю влади над релігійними громадами. І спроби менонітів об'єднати зусилля та боротися за свої права були марними. А розгортання антинімецької кампанії позбавило менонітів надії на збереження прав навіть у форматі 1871–1874 рр.¹⁵.

3 листопада 1914 р. була оприлюднена урядова постанова, що заборонила використовувати німецьку мову у пресі та під час проведення зборів. Почався другий етап зміни назв німецьких поселень.

1915 рік приніс так звані «ліквідаційні закони», що нанесли удар по економіці менонітів. Закони вимагали від менонітів продати усі земельні

маєтки протягом восьми місяців. Землі передавалися селянам через посередництво Селянського банку. Банк мав право розраховуватися з власниками не готівкою, а іменними свідоцтвами. Таким чином, розрахунки затягнулися на 25 років¹⁶. Крім того ці закони стосувалися і промислових підприємств.

Реакція менонітської спільноти була неоднозначною. Катеринославське губернське земство ухвалило закони, вимагаючи їх поширення на всі губернії. Таврійське губернське земство відмовилося виконувати закони, пояснюючи це тим, що закони перешкоджають завершенню посівної кампанії. В результаті реакції суспільства та боротьби в Державній Думі уряд пішов на поступки: відстрочка для тих, хто збере врожай та засіє озимину; дозвіл залишатися на землях на правах орендарів; збереження права на землю для тих, хто брав участь у бойових діях (особисто або члени родини). До речі, у роки Першої світової війни з території менонітських поселень було призвано 1995 осіб, не кажучи вже про тих, хто проходив військову службу у санітарних та лісових підрозділах.

І хоча Тимчасовий уряд скасував «антинімецькі закони», за 1916 р. поселення зазнали втрат, на 20% в середньому скоротилися посіви.

Крім того, за 1916–1917 рр. були проведені: часткова реквізиція хліба, введена продрозкладка на м'ясо та масло, проведена примусова скупка коней, запроваджена гужова повинність¹⁷.

Упродовж 1917–1920 рр. в період боротьби різних політичних партій за владу, для менонітів залишалися головними питання збереження приватної власності на землю та конфесійна свобода. Саме ці питання і визначали характер відносин менонітів з владою.

Найбільшу підтримку німецькі та менонітські власники виказали режиму Скоропадського та австро-німецькій окупації. На підтримку режиму було надано кредит у розмірі 30 млн. грн. А коли восени 1918 р. австро-німецька армія залишила Україну, з нею виїхали біля 100 менонітських сімей.

Протягом 1918 р. менонітські землі потрапляли під владу різних політичних сил та їх армій: Червоної армії, Білої армії, армії Махна¹⁸.

Великого збитку нанесли колоніям армія Махна. Захищаючись від махновців, деякі колоністи ухвалили рішення поступитися навіть своїми пацифістськими принципами.

На території Молочанських колоній (кол. Блюменталь) були створені загони «Самооборони», що певний час протистояли «махновцям», але

в березні - квітні 1919 р. були захоплені колонії Блюменталь, Фридрихсдорф, Хохгайм. Кількість жертв з боку менонітів нараховувала 760 осіб. З 1918 по 1920 р. «махновці» грабували та палили поселення, розправлялися з тими, хто намагався чинити опір. З колоній було вивезено 2 тис. коней, 1400 рогатої худоби, 199 пуд зерна.

Протистояння супроводжувалося зростанням жорстокості з боку армії Махна та зростанням жертвовності та страху з боку менонітів. На переконання Н. Венгер, яка досліджувала психологічні та соціальні складові конфлікту, відносини між армією Махна та колоністами мали поетапний характер. Особливості цих етапів визначалися об'єктивними обставинами громадянської війни, а також особливостями міжетнічних взаємовідносин, що склалися на початку ХХ ст. в Росії. Так, в ході антигерманської та антиколоніальної пропаганди формувалося негативне ставлення до німецькомовного населення, як до ворога, зрадника, нахлібника, групи, що несправедливо користувалася державними привілеями. Певний час ці настрої знаходилися в замороженому стані, та активізувалися в період конфлікту. Крім того, підтримка менонітами австро-німецьких військ та білогвардійців перетворило їх в очах селян на ворогів.

Починаючи з вересня 1919 р., Махно контролював всі Хортицькі та Молочанські колонії. Крім того, по території колоній пронісся тиф. Найбільше постраждали Хортицькі колонії. До зими 1920 р. тільки в Хортиці померло 175 осіб. Мешканці Гальбштадської та Гнаденфельдської волостей організували комітет допомоги Хортицьким колоніям¹⁹. Пожертвувань зібралось так багато, що виникла проблема в її доставці.

У результаті дій армії Махна менонітські поселення були значною мірою послаблені і втратили здатність до подальшого протистояння. Економіка колоній перебувала у вкрай важкому стані.

Восени 1920 р. влада більшовиків остаточно була встановлена. Саме вони стали найбільшим джерелом небезпеки для менонітів. В основі політики більшовиків були дії, спрямовані на ліквідацію приватної власності та примусові реквізиції. Крім того, церква вважалася майже головною перепоною на шляху комуністичних перетворень. Повсюди партійні керівники відзначали «релігійний фанатизм» та значний вплив духовенства в колоніях – що і визначило напрямки антицерковної діяльності партійних органів.

Почалися адміністративно-примусові заходи в цілому проти церкви, активізувалася антирелігійна пропаганда, активно застосовували репре-

сії щодо церковних діячів. Крім того, заохочувалася тактика розколу церков та виділення нових течій. Один за одним слідували Накази та Постанови: про відділення церкви від держави, відділення церкви від школи (1918 р.) передачу церковних цінностей на користь голодуючим (1922р.), позбавлення священнослужителів виборчих прав (1923 р.)²⁰. Таким чином, церква позбавлялася безпосереднього впливу на процес формування та виховання підростаючого покоління. Також влада зменшувала можливість служителів культу впливати і на громадське та економічне життя колоній.

Адміністративні заходи влади були спрямовані і на зменшення кількості релігійних общин та молитовних будинків. У процесі реєстрації общин та уставів уже в 1923–1924 рр. Донецький губвиконком повідомляв про реєстрацію менонітських общин села Катеринівка Бахмутського округу, об'єднаної общини колонії Самойлівка Олександрівського району, реєстрацію статуту Нью-Йоркської менонітської общини, відмову у реєстрації Миколайпольської общини менонітів²¹.

Так, після адміністративних реформ, в Молочанському районі в 1929 р. меноніти становили 22176 осіб (більше 45% від загальної кількості менонітів Півдня України), в Хортицькому районі – понад 11 тис. (23,9% від загальної кількості менонітів Півдня України)²².

Опублікування у 1929 р. закону «О религиозных объединениях» значно ускладнило релігійну діяльність²³. У 1930-х рр. були закриті всі молитовні будинки, заборонено проводити молитовні зібрання та діяльність релігійних товариств, припинено роботу недільних шкіл.

Спостерігаючи за діяльністю общин, партійні органи повідомляли про масовий характер еміграційного руху менонітів²⁴. Ті, хто залишився, підпали під репресії. Так, уже в 30-і роки зазнали репресій менонітські проповідники. І тільки в Молочанському районі за період з 1930–1932 рр. зі 150 проповідників було репресовано понад 110.

Припинив діяльність і «Всесоюзний комітет менонітів з церковних справ», а його члени були розкуркулені, голові Едінгеру вдалося врятуватися, – він втік, а секретар Мартенс був висланий до Сибіру²⁵.

Певний час діяла «Менонітська спілка», в якій були відображені традиції самоврядування. Завдяки її діяльності меноніти намагалися запобігти неминучому економічному крахові та витримати тиск нового революційного режиму. І не дивлячись на певні відмінності в течіях

менонітів щодо управління та зовнішніх зв'язків з довкіллям, вони відстоювали автономію та самостійність в церковному управлінні. Саме солідарність менонітів неодноразово перешкоджала більшовикам нацьковувати їх один на одного. Але не витримавши тиску радянської влади, остання група менонітів емігрувала з Радянського Союзу у 1939 р.²⁶. Доля тих, хто залишився, була трагічною.

Таким чином, протягом кінця XVIII – першої половини XX ст. менонітська громада-церква на півдні України пройшла шлях від сільськогосподарської громади до особливого суспільства. Для цього були свої передумови: з давніх часів життя менонітів базувалося на своєрідних демократичних засадах, зокрема традиціях обирати своїх керівників, вчителів та дияконів, які формально відповідали перед своїми виборцями. Можливість жити в саморегульованих поселеннях, що склалися з багатьох сіл, давала змогу менонітам поширювати традиційну систему самоврядування в нових місцях, зберегти свої історичні та релігійні засади. А втім, за весь період перебування менонітів в Росії їм довелося зіштовхнутися із доволі складними випробуваннями, що носили об'єктивний та суб'єктивний характер і були пов'язані із плинним російським законодавством, економічними змінами, політичними та воєнними подіями, протиріччями в самих общинах, що склалися відповідно до устрою в колоніях, свободою в трактуванні церковної дисципліни та процесом перетворення конгрегаційного устрою на церковний.

- ¹ Белікова М. В. (Романюк) Демографічні та соціально-побутові аспекти життя населення менонітських колоній півдня України (перша половина XIX ст. – 1917 р.) – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/229.pdf>.
- ² Осташева-Венгер Н. В. Меннонитское сообщество Украины в 1914–1931 гг. – М.: Готика, 1998. – 238 с.
- ³ Безносова О. Екатеринославская губерния. Terra incognita евангельское движение в Российской империи (середина XVIII в. - 1917г.). – Samenkorn, 2014. – 543 с.
- ⁴ Безносова О. Менонитская община-церковь в царской России: особенности устройства и взаимоотношений с государством в колониальный период (1786-1874) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.sgu.ru/files/nodes/14829/09.pdf>.
- ⁵ Бондарь С. Секта меннонитов в России. – Петроград: Тип. В. Смирнова, 1916. – 207 с.

- ⁶ Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800-1825 гг. – М.: Наука, 1970. – С. 140.
- ⁷ Тедеев О. С., Ігнатуша О. М., Лях К. С. Миколайпільські дочірні менонітські колонії: зі сховищ державного архіву Запорізької області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/96.pdf>.
- ⁸ Клаус А. Наши колонии. – СПб.: Вестн. Европы, 1869. – С. 141;
Безносова О. Менонитская община-церковь...
- ⁹ Безносова О. Екатеринославская губерния... – 543 с.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ Там само.
- ¹² Безносова О. Особенности конфессионального статуса меннонитов в Царской России 1786–1917 гг. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Vchdpu/ist/2008_52/Beznoсова.pdf.
- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Осташева-Венгер Н. В. Меннонитское сообщество Украины в 1914-1931 гг. – М.: Готика, 1998. – 238 с.
- ¹⁵ Безносова О. Особенности конфессионального статуса меннонитов...
- ¹⁶ Осташева-Венгер Н. В. Меннонитское сообщество Украины...
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само.
- ¹⁹ Венгер Н. «Малорусский бунт» Нестора Махно и «немецкий вопрос» в России: социально-психологический анализ эскалации конфликта [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://opir.info/wp-content/uploads/2014/03/venger.pdf>.
- ²⁰ Державний архів Луганської області (далі – ДАЛО). – Ф. Р-223. – Оп.1. – Спр. 97. – Арк. 234а.
- ²¹ Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р – 1169. – Оп.2. – Спр.272. – Арк. 14-17.
- ²² Козирева М. Релігійна політика в німецьких національних районах Півдня України 20-30-х рр. XX ст. [електронний ресурс]. – Режим доступу: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.
- ²³ О религиозных объединениях: Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 08.04.1929 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://russia.bestpravo.ru/ussr/data04/tex16632.htm>.
- ²⁴ ДАДО. – Ф. Р-1169. – Оп. 2. – Спр. 210. – Арк. 39.
- ²⁵ Козирева М. Релігійна політика в німецьких національних районах Півдня України 20-30-х рр. XX ст. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe.
- ²⁶ Меноніти – меншина, що майже зникла з історичної пам'яті [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/880061.html>.